

Перевинайдена філософія

Володимир Верлока

Відтоді, коли десять років тому мені випало зробити в «Критиці» (2002, ч. 2) огляд ситуації в сучасній вітчизняній філософії «багато що змінилося», — але головна обставина існування філософії, про яку тоді була мова, а саме — відірваність від решти культурних і суспільних процесів, істотних змін не зазнала. Як і раніше, про те, що в Україні існує філософія, за межами фахової спільноти не знає майже ніхто.

Рудиментарним проявом такого існування можна було би вважати курси з філософії, так чи сяк наявні в програмах більшості ВНЗ; однак, на думку загалу студентів і навіть викладачів, цих курсів простіше було би позбутися, ніж пояснити, яку роль вони відіграють у навчальному процесі загалом. Виняток становить хіба що діяльність поодиноких ентузіастів, яка не змінює загальної картини. Самі філософи пояснюють це низькою загальною культурою суспільства, зорієнтованістю на прагматичні цінності й відсутністю уваги до питань так званої «духовності».

Утім, такі пояснення не переконують, якщо зіставити становище філософії з очевидними зрушеннями за той самий час в інших сферах культурного та суспільного життя: в літературі, візуальній культурі, музиці, фестивальному русі, галерейній справі тощо. Як і десятиліття тому, мізерні накладі філософських книжок роками припадають пилом на дальших полицях книгарень, не маючи суспільного відгуку, й основна причина цього — властивий більшості сучасних вітчизняних філософів снобізм, своєрідна інтелектуальна погорда, яка й зумовлює неспроможність, а радше небажання звертатися до ширшого загалу і говорити «людською мовою».

Саме таку герметичну закритість фахової філософської спільноти засвідчує форма видання, а надто поширення основних фахових філософських часописів, таких як «Філософська думка», «Сентенції», «Дух і літера». Наклад жодного з них не перевищує тисячі примірників. «Філософська думка», публікації якої впродовж 2011 року ми тут розглянемо, має наклад приблизно 540 примірників, і в книгарнях поза двома-трьома найбільшими містами, навіть у тих менших містах, де є університети з відповідними катедрами, її годі й шукати.

«Філософська думка» (далі — «ФД») — безперечно, один із найдавніших вітчизняних наукових часописів, що дивом зберігся іще від радянських часів. Переживши всілякі перипетії, він досяг тепер стабільної періодичності у шість чисел на рік, що для наукового часопису на вітчизняних теренах уже є неабияким досягненням. В останні роки редакція формує кожний випуск як добірку статей на певну актуальну, на думку редакції, тему. Така стратегія, хоч і виглядає часом (не завжди) трохи штучною, суттєво поживає часопис загалом. На додачу до цього редакція запровадила практику «круглих столів», тобто об-

говорень задалегідь обраної теми в колі зацікавлених фахівців. Можливо, така скерованість і нагадує комусь шкільний «твір на задану тему», але за теперішньої дезінтегрованості наукової спільноти, коли науковці в різних інституціях мало знають про доробки одні одних, такий підхід здається чи не одним з можливих способів сформувати контекст наукового спілкування. Проте тут можна вгледіти й глибинніші мотиви. Більшості

<http://pushthemovement.tumblr.com>

авторів та учасників дискусій притаманне більшою чи меншою мірою приховане внутрішнє відчуття розгубленості (яке, звісно ж, є зворотним боком уже згадуваної погорди), втрати позиції, з якої філософ може спокійно спостерігати явища світу і рефлексувати щодо них. Отож створення цього дискусійного простору має на меті подолати розгубленість, створити нову «точку спостереження». І це навіть почати вдається зробити, хоча, з другого боку, такий філософ якоюсь мірою нагадує людину, яка міркує про смак яблука на підставі лише написаної на папері формули, боячися скуштувати саме яблуко. Хоча існують і ефективніші, ба навіть агресивні стратегії подолання цієї розгубленості. Приміром, усі знають, як затято критикує вітчизняну культуру за антиісторизм, зіставляючи її зі світовими зразками, Оксана Забужко (див.: «ФД», ч. I, с. 70 і наступні). Цікавим варіантом такого подолання є відсторонено-флегматична позиція Володимира Єрмоленка, який у своїх розвідках виглядає радше як мандрівник і колекціонер, котрий нікому нічого не збирається доводити, а лише радо ділиться тими цікавинками та спостереженнями, що їх йому вдалося віднайти («ФД» I, 83).

Для багатьох інших авторів, зокрема представлених у першому числі часопису, об'єднаному загальною темою «Філософія і література», наріж-

ним є питання легітимації філософії, тобто доведення її права на власний метод тлумачити дійсність. Адже не таємниця, що саме в XX столітті філософія та літературна творчість перерешувалися аж до повного злиття, часто підтримуючи одна одну, але й конкуруючи за увагу читачів. З огляду на більшу масовість, література часто брала гору, що й дало багатьом змогу розводитися про, мовляв, смерть філософії, принаймні у її класичних формах. Зокрема, саме в українському контексті це питання стосується того, чи були видатні українські літератори Шевченко, Франко чи Леся Українка

також і філософами, чи лише філософічними письменниками, і чи можна у цьому зв'язку говорити про оригінальну вітчизняну філософську традицію (про це див.: Світлана Йосипенко, «ФД», I, 60). Утім, чимало дослідників певні, що саме поняття вітчизняної філософської традиції є мітом, проте мітом дуже корисним і необхідним для існування філософії як такої в середовищі інтелектуально вбогого суспільства (Олексій Шевченко, «ФД», II, 26). На думку цього дослідника, міт про традицію виникає з потреби легітимувати філософську діяльність через піднесення певного автора як незаперечного авторитету. У різні часи такими авторами були Маркс, Гайдеггер, Габермас. Взорування, а радше просто покликання на такі авторитети є своєрідною «ліцензією» для вітчизняних авторів на право філософувати. При цьому досконалого знання спадщини цього «ключового авторитету», звісно ж, не передбачено.

У підґрунті такого пошуку зовнішнього авторитету і «традиції» лежить не так прагнення осягнути спадщину минулого, як потреба тієї-таки легітимації, тобто виправдання діяльності, сенс і реальна користь якої для всього суспільства, та й для самих цих діячів є вельми неочевидною. Аргументація, вірогідно, мала би тут виглядати десь отак: «Наші батьки так чинили й ми вели». Тут саме прагнення віднайти традицію вже саме по собі парадоксально свідчить про непричетність до неї тих шукачів і змушує пригадати слова сучасного класика: «Вони шукають те, чого нема / Щоб довести, що його не існує». До того ж цілком очевидно, що традиція зовсім не є дозволом на діяльність, і тим більше не гарантує уваги публіки, адже всі ті, чий імена і чий спадок згодом стали називати цим словом, здобували своє право бути почутими цілком самостійно. Із цього можна було б зробити досить простий висновок, що філософія, як і будь-яка інша діяльність,

може розпочинатися будь-якої миті і з будь-якого місця. Звісно, за тієї умови, що така діяльність матиме за мету досягнення знань і розуміння, а не влади та домінування. Із цього досить млявого суголося знов-таки витинається голос Оксани Забужко, котра стверджує, що «вина в такій інтелектуальній окраденості країни лежить не тільки на її бездарно феодально-олігархічному менеджменті, а й, щонайпрямішим чином, на «цехові» виробників ідей, котрий — за нечисленними, на пальцях політичні винятками, за останню декаду не забирав компетентного голосу у жодній з публічних дискусій на екзистенційно важливі теми, що стрясали наше новонароджене громадянське суспільство» («ФД», II, 29). З усього цього пані Забужко цілком слушно висновок, що у вітчизняній філософії, точніше в тому, як філософи позиціонують себе і свою діяльність в суспільному контексті, досі панує патерналістська модель, що головною мірою і унеможливило появу нових ідей, явищ та напрямків.

Слід зазначити, що ця тенденція до «пошуку традиції» має ще один, можливо, менш помітний, але не менш важливий мотив, безпосередньо пов'язаний із особливостями пізньо- і пострадянської філософської освіти. Я назвав би його — «синдром непрочитаної книжки». На це є цілком об'єктивні причини: багато праць, ба навіть цілі напрями зарубіжної філософії донедавна були невідомі вітчизняним дослідникам. Це зовсім не означає, що їх було заборонено, проте через складність обміну інформацією і недостатній рівень знання іноземних мов уявлення про безліч явищ сучасної західної філософії були вельми фрагментарними. До речі, це ж стосується і обізнаності західних колег у нашій філософії. Тож третє число «ФД» повністю присвячено реценції на вітчизняних теренах такого досить потужного напрямку, як аналітична філософія, що вже понад століття розвивається переважно в англосаксонській традиції. Цікаво, що за суттю аналітична філософія є відгалуженням логіки, тож практично не має жодного ідеологічного змісту, і її, на відміну від екзистенціалізму чи психоаналізу, в Радянському Союзі ніколи не забороняли. Ба більше, деякі праці її основоположників, таких як Фреге, Остин та Сьорль, було перекладено, і їх публікували у збірках із мовознавства й сучасної логіки й викладали в межах відповідних курсів іще від середини 1980-х років. То чим зумовлено нове звертання до цієї загальної відомої теми? Звісно, за минулі десятиліття в межах цього напрямку з'явилося чимало нових досліджень, утім, на диво, більшість матеріалів числа часопису присвячено не їм, а якраз викладачі й прояснення базових принципів аналітичної філософії та її співвідношення з іншими напрямками сучасного філософського знання. Але чи є в цьому потреба? Очевидно, що так, якщо брати до уваги ті ж таки невизначеність і непевність, що панують у головах сучасних вітчизняних філософів. Зрештою, наводити лад у власній голові — справа цілком корисна, і робити це ніколи не пізно. Водночас чи варто робити це пу-

бічно, на сторінках фахового видання – велике питання.

Наступне, четверте число «ФД» має назву «Єдність світу та розмаїття культур». Варто сказати, що для вітчизняної філософії тема культури є водночас і однією з улюблених, з одного боку, і надто дражливою – із другого. Це передовсім пов'язано з тим, що за радянських часів будь-яке філософське дослідження могло бути здійснено лише в межах певного, до того ж вельми обмеженого переліку філософських «спеціальностей». Дуже дивно, але при захисті дисертацій така систематика існує і дотепер, що суттєво гальмує розвиток вітчизняної філософії загалом. Водночас «культурологія» як нова філософська дисципліна, що почала формуватися іще до падіння ідеологічної системи, була тією шпаринкою, куди могли потрапити всі роботи, які були «неформатом» для решти спеціальностей. Це й спричинило бурхливий розвиток культурології у 1990-х роках (про це див.: Григорій Тульчинський, «ФД», VI, 45 і наступні). Із другого боку, саме культура була і є тим тлом, на якому виникають найбільш гострі конфлікти й суперечності, від яких і нині потерпає наше суспільство. Отже, культурологи, самі того зовсім не бажаючи, опинилися між молотом та ковадлом, тобто в епіцентрі подій, для осмислення яких просто не існувало відповідної методології. Головними символами того безладу (часто, до речі, зовсім не страшного, а досить творчого й веселого), в якому несподівано опинилася світова, а внаслідок процесів глобалізації і вітчизняна культура, стали поняття «постмодерну» та «мультикультуралізму». Не лише вітчизняна, але й світова гуманітаристика змушені діяти навздогін, даючи дещо запізнілі тлумачення явищам і подіям, які вже здійснилися і стали надбанням загалу. Інтелектуалів знову об'єднали не ідеї, а переляк. Відомий російський філософ Владислав Лекторський, який приїхав у складі делегації для участі в семінарі «ФД», побоюється, з одного боку, що «відбувається процес гомогенізації світу, розмיתтя культур, хочемо ми того чи ні – нівелюватиметься» («ФД», IV, 6), а з другого боку, що «мультикультуралізм в його сьогоденнішньому практичному вимірі – це створення своєрідних культурних гетто» (там само, 7). Зіставивши ці два острахи шановного дослідника, легко пересвідчимось, що насправді нічого страшного не відбувається, триває звичайний перерозподіл культурних регіонів, що з різною інтенсивністю триває впродовж усієї відомої історії культури.

Отож, на думку більшості дослідників, основна суперечність ситуації мультикультуралізму й неминучого, але водночас часто й неможливого діалогу культур полягає в протиставленні нової глобальної культури та розмаїття традиційних локальних культур. Задля опису такого суперечливого стану навіть було винайдено термін-оксюморон – глокалізація. Вихід із цієї ситуації, яка багато кому здається кризовою (що, на нашу думку, досить сумнівно, оскільки складно пригадати в історії момент, що його безпосередні свідки не характеризували б як «кризу культури»), багато

хто із дослідників убачає у досить поширеній ідеї «діалогу культур» («ФД», VI, 20). Та, попри зовнішню привабливість і позірну «етичність», така позиція викликає сумніви із сучасного логічного погляду, адже діалог розпочинають не культури, котрі є абстрактними узагальненнями сукупності певних практик, а конкретні індивіди й групи, які більшою чи меншою мірою є носіями культури або культур. Із цього бачимо, що ситуація мультикультуралізму цілком можлива не лише між людьми, але й усередині одного індивіда.

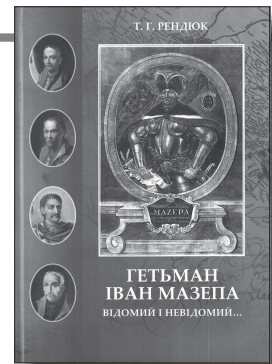
Похмуріший, але тим, здається, реалістичніший підхід демонструє доктор Євген Бистрицький. Він указує на те, що загальноприйнята нині позиція толерантності зовсім не усуває конфліктів, хоча до якоїсь міри дає змогу ними керувати. Зрештою, виявляється, що можливості політики толерантності є досить обмеженими, тоді як коріння конфліктів, передусім локальних, значно глибше, ніж зазвичай уважають теоретики толерантності. «Локальний конфлікт – це передусім зіткнення локальних форм життя, особливих культурних світів, конфлікт ідентичностей» («ФД», VI, 107). Тож марно намагатися вирішувати такі глибокі культурні конфлікти обмеженими засобами політики. Справжня толерантність можлива лише через визнання глибинної тожсамості, ба навіть окремішності кожної з культур, навіть за обставин глобалізації.

П'яте число часопису присвячено досить локальній темі «Філософії досвіду», яку розробляє група молодих науковців на чолі із феноменологом Вахтангом Кебуладзе, який є науковим редактором цього числа. Воно цікаве тим, що презентує статті молодшої генерації дослідників, чия свідомість великою мірою не має тих «комплексів», якими обтяжено старше покоління. Цікаво зазначити, що для цих авторів авторитети минулого є вже не засобом легітимувати власну діяльність, а радше опертям і матеріалом (аби не сказати – сировиною), з якої вони досить вільно вибудовують власні філософії. Це стосується навіть статтей історико-філософського спрямування (Іван Іванченко, «ФД», V, 6). Зокрема, саме поняття «досвіду», яке є одним із основних у класичних ученнях Канта і Гусерля, набуває тут принципово нового звучання, охоплюючи й досвід філософування. Шосте, останнє число є чи не найцікавішим для нашої розвідки, оскільки його безпосередньо присвячено філософії у пострадянському контексті. Зокрема, тут розміщено матеріали опитування, що його часопис провів серед науковців щодо того, як змінилася філософія за роки незалежності України, чи виникли нові філософські школи, якщо є якісь нових підручників і декілька інших питань. Підсумки цього опитування слід уважати радше за симптом певних процесів, аніж за результат осмислення. Узагальнюючи його підсумки, неважко помітити, що, попри загальне визнання кризової (це в нас чи не найулюбленіше слово) ситуації, хоч якось помітних ідей щодо того, як її подолати, не було висловлено. Водночас науковці мимоволі, але досить точно описують обста-

вини, які породжують цей кризовий стан, оскільки багато хто з них справді думає, що «філософія не відповідальна за розв'язання злободенних соціальних, політичних, культурних, економічних та інших проблем, що хвилюють суспільство» (Марина Ткачук, «ФД», VI, 24). Із цим, зрештою, можна було б погодитися, якби філософія не була відповідальна за формування свідомості тих цілком конкретних людей, які є відповідальними за розв'язання цих проблем. На цьому тлі висловлювання про «зрошення» особистості, здатної до критичного і творчого мислення» (там само) звучать як абстракція в найгіршому сенсі цього слова. Прикметно також, що більшість опитаних указують на суспільні та політичні процеси, що вплинули на розвиток філософії у пострадянську добу, але ніхто чомусь не говорить про те, на які процеси в суспільстві вплинула сама філософія. Невже цей вплив справді такий одинбічний? Багато хто з них скаржиться на «відсутність запиту» на філософію в суспільстві, але чомусь нікому не спадає на думку, що що відсутність запиту може бути безпосередньо пов'язано з низькою якістю самого продукту.

З інших матеріалів, уміщених у шостому числі, також слід згадати статтю петербурзького дослідника Григорія Тульчинського про філософську культуру Росії на межі XX–XXI століть. Зокрема, він порушує питання співвідношення академічної філософії та неакадемічного, вільного філософування, що виникає з глибин людського життясвіту. На його думку, «філософія постає не як різновид знання, а як соціально організована і соціально значуща діяльність» («ФД», VI, 50). За такого підходу філософія виявляється відкритим регіоном мислення, в межах якого можлива практично необмежена кількість філософських практик. Така філософія, звісно, суттєво вииграє у своїй життєвості, але катастрофічно програє у можливості інституалізації, особливо у суспільстві із централізованою, якщо не монополізованою освітою. Справді, постає питання, чому якась одна філософія отримує право на те, щоб її викладали в університеті, а інша – ні? Філософія, висуваючи вимоги, радше приречена вічно коливатися між цими двома полюсами, тобто між академізмом і неформалізованим запитом життєвих смислів, і остаточна перемога одного з них та знищення другого означала б її остаточну загибель.

Отже, якщо підбити попередні підсумки, часопис «Філософська думка» має викликати в читача вельми двоїсте враження. Попри наявність непоодиноких цікавих матеріалів, загалом не зникає відчуття розпорошеності й розгубленості, що цілком відповідає ситуації у вітчизняній науці. І марно було б списувати причини цієї розпорошеності лише на інституційну та загальносуспільну кризу, оскільки, як бачимо, умови для успішної роботи є. Бракує лише сміливості, краще необхідної для радикального переосмислення ролі, яку має відігравати філософія в суспільстві, методів і мети діяльності і всередині академічної спільноти, і в її стосунках із зовнішнім світом. □

Т. Г. Рендюк
Гетьман Іван Мазепа
Відомий і невідомий...
Київ: АДЕФ-Україна, 2010

Дослідження Теофіла Рендюка задекларовано як історико-документальний нарис і видано як грубезний, поліграфічно гарно оформлений том, що містить авторську студію, опубліковану кількома мовами: українською, англійською, польською, французькою та румунською. Автор, сказано в анотації, мав на меті висвітлити широкий спектр взаємин гетьмана Івана Мазепи з господарями Молдавії та Валахії та простежити, як надалі зберігалася пам'ять про гетьмана у придніауцьких землях.

Перші два розділи містять інформацію про стосунки гетьмана з господарями Дунайських князівств і про останні його дні на території Молдавії, у Бендерах, після полтавської катастрофи 1709 року. Загалом дослідник наводить тут відомі факти, розлого цитуючи праці знаних дослідників мазепіани – Миколи Костомарова, Ореста Субтельного, Ілька Бошчака, Дмитра Дорошенка, Василя Луцківа. Новизну у цю антологію вносять авторові звертання до молдавських літописів, коли доходять до обставин смерті й поховання гетьмана та подробиць перебування емігрантів-мазепинців у Молдавії. На жаль, ці звертання, як і вся розвідка, позбавлені такого важливого наукового елементу, як система покликань. Істотною вадою є також те, що автор, згадуючи хоч молдавських літописців, хоч вітчизняних чи румунських істориків, не розкриває ініціалів: Н. Костін, Ф. Пінтеску, К. Резакевич тощо.

Найцікавішими у дослідженні є прикінцеві розділи, де йдеться про долю решток гетьмана та історичну пам'ять про нього. В українській історіографії ці сюжети не надто розвинуто, і читачеві цікаво буде дізнатися, що гетьман за дозволу турецького султана мали поховати в Єрусалимі у церкві Гробу Господнього, але з низьки причин він знайшов останній притулок у Молдавії в місті Галаці. У XVIII–XIX століттях, зазначає дослідник, рештки гетьмана перепоховували шість разів; у чомусь вони повторювали долю решток інших видатних діячів української історії: Богдана Хмельницького та Ярослава Мудрого. Досить цікавими є оповіді про церкву Святого Георгія у Галаці, де поховали Мазепу, і міркування про сучасне місце перебування решток гетьмана, переказування легенд, витворених навколо його домовини упродовж XVIII–XX століть, а також інформація про зацікавленість міжвоєнної української еміграції станом місця поховання Мазепи.

Владислав Яценко